

УДК 316.34

КЛАНОВА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (СОЦІОЛОГІЧНИЙ НАРИС)

І.П. Рущенко

Харківський національний університет внутрішніх справ
iprus@meta.ua

У статті запропоновано новий погляд на соціальну структуру українського суспільства. Автор пропонує зробити предметом соціологічного дослідження клан як форму соціальної організації, яка існує за лояльності членів, а не інститутів примусу. У короткому історичному екскурсі розглянуто форми кланової організації у стародавньому світі і середньовічній Європі. Звернено увагу на те, що кланова структура українського суспільства не є випадковою, а виникла через низку природних причин у період жорсткої соціально-економічної кризи як спосіб самоорганізації соціуму і шлях адаптації до нових умов. Розглянуто типову структуру клану у вигляді концентричних соціальних кіл. Виділено підтип кримінального клану, який лежить в основі організованої злочинності.

Ключові слова: клан, “кримінальні клани”, кланова структура, “базовий шар”.

Вивчення соціальної реальності підкоряється певним світоглядним настановам, навіть у тих випадках, коли дослідник вважає себе абсолютно вільним і справді має свободу наукового пошуку і мислення. В радянські часи соціальні дослідники до безкінечності “перетирали” тему тричленної (й нібито горизонтальної) структури нашого суспільства у вигляді непорушної соціальної тріади: “робітничий клас – колгоспне селянство – народна інтелігенція та службовці”. То була данина ідеологічній настанові, яка жорстко і недвозначно вимагала підтвердження тези стосовно руху до безкласового комуністичного суспільства. Але ось що цікаве: багато суспільствознавців широким сприймали і цю керівну тезу, і офіційний погляд на три складові соціальної структури, не помічаючи фактичної стратифікації радянського суспільства та вертикальної ієрархії. Потрібен був незаангажований і новаторський підхід – маємо на увазі відомі праці М. Джилласа і М. Воскленського – аби відійти від стереотипу і дивитися на суспільство без рожевих окулярів. Мабуть щось схоже відбувається і сьогодні, коли на місце партійної ідеології став авторитет західної соціології і відповідні праці стосовно соціальної структури й стратифікації. Українські соціологи доволі некритично сприймають певні методології, ракурси зору і вектори мислення. Але зазначимо: західна соціологія, окрім культурної або соціальної антропології, зорієнтована на інші моделі соціального устрою, ніж являє собою українське суспільство. У підсумку механічного запозичення очі вчених нібито не помічають вельми суттєві речі та об’єкти потенціальних досліджень. Зокрема, мова іде про те, що на шпальтах газет називається “клан” або “олігархічний клан”. У соціологічній літературі ми не знаходимо наукових тлумачень цих явищ і може здатися, що

мова іде про журналістські образи, метафори для емоційного підсилення певних думок, а не про реальні факти. Ми схильні вважати, що клани є соціальною реальністю, яка варта бути пріоритетним предметом саме української соціології. Оскільки бракує емпіричних даних (а ні статистики, а ні соціологічних досліджень з цього питання немає) для статті обрана форма нарису, де ми хочемо (1) поставити питання актуальності зазначеної тематики і (2) “у першому читанні” описати сутність і причини виникнення кланової структури.

Кланова структура як форма централізованої соціальної організації, що тримається передусім на лояльності, а не на інститутах примусу, є первинним та найбільш стародавнім способом існування суспільства. У часи палеоліту кочові клани мисливців та збирачів фактично дорівнювали суспільству. Вижити поза його межами (не створюючи інший, власний клан) було неможливим. На тлі неолітичної революції, коли створювалися перші більш-менш чисельні осілі племінні осередки, сімейні клани продовжували відігравати визначальну роль з погляду господарської, військової, соціальної діяльності. В епоху перших цивілізацій великі соціальні реформати намагалися послабити вплив на державне життя кланів і стимулювали класове (майнове) розшарування. У цьому напрямку проводив свої реформи Сервій Туллій (VI вік до н.е.), закладаючи основи Римської державності. Основною соціальною одиницею, за його планом, мусив стати “ценз” – класово подібна група, до якої входили особи за даними майнового перепису населення. Отже, кланова і класова структури були історичними конкурентами. Класова структура з вертикальним розшаруванням приходить на зміну клановій системі, хоча в межах клану можуть бути й власні нерівності. Але повної “перемоги” класової структури у стародавньому світі не відбулося. Більш того, цивілізаційний занепад у часи раннього Середньовіччя актуалізував кланову форму співжиття. На арену і в Європі, і в Японії, і у материковій Азії виходять феодалні клани. Фізично вони перевищують межі сімейних груп, бо включають людей і не пов’язаних кровними або свояцькими зв’язками. Клани могли укладати союзи і створювати квазідержавні утворення під проводом певного територіального лідера у нескінченій череді військових дій, конфліктів, боротьби за владу, але такі об’єднання були не тривкими, бо підкорялися доволі гнучким кодексам лицарської і шляхетської честі або примітивній доцільності. Патрон – клієнтські зв’язки мали свій сенс та виправдання, це була форма спільного виживання як для “сильних” так і “слабких”. Клани контролювали території і мали підданих, передусім селян, кріпаків, що з розумінням сприймали своє становище як безальтернативну форму соціального порядку. На схилі Середніх віків напружена боротьба королів з феодалами знаменується перемогою централізованих держав і феодалні клани знову відходять на задній план, хоча й не руйнуються остаточно. Справжня соціальна революція була пов’язана з капіталістичними відносинами і чередою буржуазних революцій, які назавжди підірвали соціальну функцію кланової системи. Універсальні громадянські права і факт загального громадянства, соціальна мобільність і розпад сільських общин

роблять головну перевагу клану – соціальний захист і спосіб колективного виживання – архаїчною. Старі традиції і звички швидко втрачаються, а могутні аристократичні родини занепадають, і більше не можуть бути системотворчими елементами соціального життя. Проте, це відбувалося поступово й мова іде про соціальні трансформації протягом двох – трьох віків. А чи позбавилася Україна своїх кланів?

З певним часовим лагом український соціум слідував загальній тенденції протягом XVIII-XIX ст. Комуністична доба, з одного боку, вичистила український соціум від залишків традиційної структури, а з іншого – відновила певні феодальні принципи організації соціального життя, передусім, в межах колгоспної системи. Але найбільш цікаве відбулося після повалення комуністичного режиму. За гіпотетичним проектом (якого насправді не було ні у кого) суспільство мусило швидко перетворитися на щось подібне до західних зразків. Перемога капіталізму формально не передбачала повернення до кланової структури. Але на цьому шляху трапилося інакше.

На початку 1990-х рр. українське суспільство з соціологічного погляду нагадувало руїни, більшість населення втратило опору і дорівнювалося маргіналам, бо розгубило звичні статуси, зв'язки, світоглядні засади. Для цих широких мас Т. Заславська вигадала нове визначення – “базовий шар”, до якого на початку вона зараховувала до 2/3 російського загалу. Для чого або кого власне він є “базовий”? Мабуть, для подальших перетворень і трансформацій у “справжню” соціальну структуру. А може для тих, кому потрібні були “піддані” вже зараз? Люди не можуть чекати, коли усе прийде до норми і їм згідно з власними очікуваннями нададуть місце у новій структурі. Виживати треба було “тут і зараз”. Якась частина (і не мала – за різними підрахунками від 3 до 7 млн.) подалася тимчасово або назавжди за кордон. А інші мусили шукати собі прихисток на батьківщині і сприймати нові соціальні реалії. І на цьому тлі знову в Україні стихійно та масово відродився клановий спосіб організації соціального простору. Мабуть, це є закономірність, а не виняток: цивілізаційний реверс відроджує форму, що була апробована століттями. Альтернатив цьому немає.

Український клан 1990-х рр. мав свою специфіку. Центрами консолідації стали особи і родини тих, хто не розгубився і за законами соціального дарвінізму опинився зверху, мав реальні статки та владу. Було кілька шляхів вертикальної мобільності в умовах, коли основна маса скочувалася донизу, в тому числі використовувалися кримінальні промисли, державні інституції як стартовий майданчик, тіньовий бізнес, старі “аристократичні” зв'язки радянських часів. Взагалі, долі першої генерації українських діячів є цікавим предметом окремої соціологічної розвідки. Але фактом є те, що вже за лічені місяці й роки з'являється прошарок нових баронів. Дуже швидко відбулася їхня диференціація на креатур містечкового рівня, регіональних лідерів і осіб так би мовити “загальноукраїнського значення”. Останніх охрестили “олігархами”, що відповідно очолюють “олігархічні клани”, тобто за логіки української соціальної

структури – найбільш широкі і впливові осередки. Лідери кланів різного калібру і масштабу починають полювати на державні посади, гарним тоном вважається депутатство у раді того рівня, який відповідає “вазі” клану. Хоча загалом кланова структура і держава залишаються різними підсистемами українського суспільства і між ним зав’язуються цікаві колізії.

До “нових” потяглися люди, що ладні були “не на страх, а на совість” служити новим феодалам. Особистої формальної залежності як такої в українських кланах немає. Але за правилами “соціального обміну” вибудовується система клієнтських стосунків, коли кожна зі сторін має певний зиск та задоволення від неписаного контракту. “Піддані” вирішують особисті справи, отримують роботу і заробіток, мають захист або протекцію для бізнесу тощо, а барони мають підданих, які їх обслуговують, захищають, працюють на підприємствах, нарешті, голосують на виборах. Лояльність, мабуть, треба розглядати як ключовий термін, яким можна характеризувати ці стосунки. Вона тримається не на звичці або традиції як у справжні феодальні часи, коли люди впродовж століть могли бути зв’язані з однією родиною володарів, а виходить з розрахунку та усвідомлення безальтернативності буття. Логіка клану ґрунтується на принципах зграї, яка буде захищати власних членів і боротися з іншими зграями не тому, що поруч кращі особі, а тому що вони – “свої”. Цікавим прикладом консолідації і лояльності був епізод 2005 р. – намагання обшуку силами спецзагону міліції родинного маєтку Засух у Київській області. Тоді на оборону стін палацу вирушили звичайні місцеві люди, ну, зовсім як у справжні феодальні часи, коли боронити вежу або замок на горі збігалися піддані, дрібні шляхтичі і навіть селяни. Клан Засух є типовим для нових українських реалій.

Усі клани мають більш-менш схожі риси внутрішньої будови. Верхівка – це голова клану і його сім’я. Тут може бути кілька варіантів. На чолі можуть бути не тільки одинаки, а й брати, чоловік та дружина (випадок із Засухами), батько й дорослі сини тощо. Це є ядро клану, “ближнє коло”, яке і концентрує капітали та владу. Далі структуру можна розглядати за принципом сконцентрованих кіл. Умовно “велика родина” включає усіх наближених, родичів, кумів або і формально не членів родин, хто є допущений до ведення сімейного бізнесу, виконує різні відповідальні ролі, у т.ч. і формальні, тобто займає надані посади у приватному бізнесі або на державній службі, якщо патрон може забезпечити відповідну синекуру. Цих людей запрошують на сімейні заходи, вони обов’язково поздоровляють головного боса зі святами тощо. Знаки особистої уваги є важливими, бо кожного разу демонструється лояльність та відданість. Третє коло – це менеджери, спеціалісти, адвокати, експерти, охоронці, які працюють на сім’ю і клан, мають більш формалізовані стосунки і цінують своє становище як вигідне та прибуткове. Далі ми знаходимо доволі широке коло функціонерів, які або на постійній основі або час від часу долучаються до сімейних справ, наприклад, упродовж агітаційних кампаній напередодні виборів. Сюди також входять дрібні посадовці, представники міліції, прокуратури, що живуть і

працюють на території клану і також змушені проявляти лояльність. Нарешті, довкола клану гуртуються робітники і селяни, службовці, що працюють на підприємствах, які належать клану. Від них важко вимагати стовідсоткової лояльності, але за допомоги певної “ідеологічної” роботи в масах, як показує практичний досвід, досягається той рівень лояльності, який, наприклад, достатній для результативного голосування на виборах. Клан може укласти певні неформальні угоди з громадами, наприклад, з приводу газифікації села, прокладання дороги, будівництва школи, відкриття магазину у сільській місцевості тощо. Зустрічна послуга – підтримка на виборах. Мажоритарні округи в кінці 1990-х рр. перетворилися на справжні вотчини для баронів, жоден випадковий кандидат вже не мав шансів (порівняємо це з картиною перших вільних виборів, коли ще не склалася кланова структура).

Цікавою є філософія “малої” людини, яка має справу з кланом. Вона дуже нагадує світогляд феодальних часів. Голова клану сприймається як батько, до якого треба звертатися, коли сутужно, кривдять або увірвався терпець. Автор мав можливість спостерігати як реалізується подібна філософія на практиці. До патрона у спеціальні прийомні дні ідуть чередою люди з різними проханнями: допомогти у судовій тяжбі, зробити операцію родичу, влаштувати доньку у вищий навчальний заклад, знайти житло, отримати роботу і багато інших суто життєвих нужд. Німець з такими питаннями не піде до боса, наприклад, власника компанії або депутата бундестагу, та й той не буде у це вникати, бо є офіційний порядок вирішення проблем. Наша людина в офіційній структурі і силу законів не вірить, досвід усього життя підказує, що треба звертатися до барона і нести йому чолобитну, і якщо є добра воля останнього, то усе буде вирішено. Далі на сцену з’являються представники тих кіл, про які йшла мова вище, за функціональним призначенням – місцевий прокурор, завідувач лікарні або ректор ВНЗ – і справа після телефонної розмови або доручення референту робиться. Розчулений прохач ладний цілувати руку патрону, який йому ввижається божком. Але напевне бідолаха буде відданим слугою, і це карбується у пам’яті клану на майбутнє.

Окремо треба сказати про так звані “кримінальні клани” або “кримінально-олігархічні клани”. Ми не є прихильниками того, аби усі клани, що породив український соціум, відносити до цих категорій. Кланова структура є загальним правилом організації соціального життя у відсталих країнах з нерозвинутим громадянським суспільством і слабкою державою, що не може захищати права своїх громадян і віддає ці функції баронам. Але і не виділити клани з кримінальним “присмаком” було б не вірно. Отже, “кримінальні клани” заслуговують на свою репутацію через дві групи обставин. По-перше, обставини генезису, походження первинного капіталу та особистість головного героя і його найближчого оточення. Ми є свідками як особи з кримінальним минулим стали сьогодні лідерами кланів, мають офіційні статуси, очолили ради і мерії українських міст. Можливо, вони б і бажали стерти з людської пам’яті свої молоді роки, але сила громадської думки не дає цього зробити. По-друге, сама

діяльність клану, методи, що застосовує голова клану. І це вже є більш серйозним і загрозливим для суспільства. Якщо в структурі клану є озброєні групи або загони, клан використовує насильство як інвестицію та вирішує за допомоги кримінального терору або шантажу власні завдання, то ми маємо справу зі специфічною формою мафії. Ознакою мафії є не просто протиправна діяльність (сьогодні переважна частина бізнесів включає цей елемент), а тактика кримінального терору (залякування) населення, конкурентів, правоохоронців і широкі корумповані зв'язки з представниками держави і правоохоронних органів. І тут можуть використовуватися не лише внутрішні структури, але й найманці, кілери, бандитські групи, які знаходяться у клієнтських відносинах з кланом.

Погляд на соціальну структуру українського суспільства з позицій концепції кланів не суперечить більш поширеному класово-стратифікаційному підходу, але може значно розширювати пояснювальні можливості соціологічної теорії. Наприклад, якщо взяти до уваги схеми вертикальної мобільності в середині клану або за його допомоги (політичні кар'єри). Суттєвий евристичний потенціал ця концепція має у кримінологічному аспекті для пояснення організованої злочинності в Україні. Цікаві горизонти з'являються і в площині політичної соціології. Чому і як партія регіонів за кілька місяців “взяла у свої руки” Схід і Південь держави? До 2004 р. ця партія була маргінальною, прихильників за межами Донецького регіону багато не мала. Концепція кланів пояснює вибуховий ефект доволі просто і логічно. Відбулася, передусім, консолідація більшості баронів, голів кланів довкола ватажків найбільш потужного так званого донецького клану. Прапори цього клану стали стягами усіх інших великих і дрібних кланів по лівий берег Дніпра. Так частенько відбувалося у справжній феодальній часи, коли спрацьовував ефект доміно, бо клани мають певні зобов'язання та ієрархію стосунків баронів. Формально відбувався з'їзд представників кланів і за поданням місцевих “олігархів” вирішувалося, кого триматися у боротьбі. Далі до цього втягуються дрібнота, клієнти і холопи. Приблизно за таким сценарієм і відбувалися події в тій частині України, де барони вирішили “дружити проти Ющенка”. Чи міг відбутися подібний сценарій, наприклад, у сучасній Німеччині? Безперечно, ні. Навіть перехід групи впливових бізнесменів або місцевих політиків до певного партійного табору не позначився б суттєво на структурі електоральних симпатій, бо загал там не пов'язаний клієнтськими стосунками з баронами. Взагалі тема “держави і клани” стає наріжним каменем української політики. У 2004 р. клани отримали тактичну перевагу, незважаючи на програш свого ставленика, бо конституційна реформа, що була проведена через Верховну Раду на угоду їхньому тискові, фактично послабила вплив центру на ситуацію в країні, почався справжній хаос та невизначеність, які тільки на руку місцевим баронам, що мають “у кишені” власних мерів, прокурорів, нардепів, начальників міліції. Отож, виходить, що середньовічна боротьба королів з феодальними кланами стає актуальною і в наші часи. А з іншого боку, мабуть, тут є своя історична логіка, якщо ми хочемо

за два – три десятиліття надолужити втрачене, то мусимо як у прискореному відеозаписі пробігти усі фази від феодальної роздрібненості до міцної національної держави, а далі – до об'єднання з іншими народами у європейській спільноті.

CLAN STRUCTURE OF THE UKRAINIAN SOCIETY (SOCIOLOGICAL ESSAY)

I.P. Rushchenko

*Kharkiv National University of Internal Affairs
iprus@meta.ua*

In this article a new point of view on the structure of the Ukrainian society is introduced. There is an idea to describe clan as a form of social organization as a subject of sociological research that is based first of all on the loyalty of its members but not on the institutes of force. In the brief historical excursion forms of clan organization in the ancient world and in the medieval Europe are observed. The attention is paid on the fact that clan structure of the Ukrainian society is not a fortuity but originated because of natural reasons during the period of rigid social-economic crisis as a variant of self-organization of the society and a way of adaptation to the new conditions. The typical structure of clan in the form of concentric social circuses is observed. The subtype of criminal clan that is located in the basis of organized crime is underlined.

Key words: clan, “criminal clans”, clan structure, “basic class”.

КЛАНОВАЯ СТРУКТУРА УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА (СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ОЧЕРК)

И.П. Рущенко

*Харьковский национальный университет внутренних дел
iprus@meta.ua*

В статье предложено новый взгляд на социальную структуру украинского общества. Предмет социологического исследования – клан как форма социальной организации, которая держится на, прежде всего лояльности членов, а не на институтах принуждения. В кратком историческом экскурсе рассмотрено формы клановой организации в древнем мире и средневековой Европе. Обращено внимание на то, что клановая структура украинского общества не является случайностью, а возникла в силу естественных причин в период жестокого социально-экономического кризиса как способ самоорганизации социума и путь адаптации к новым условиям. Рассмотрено типичную структуру клана в виде концентрических социальных кругов. Выделен подтип криминального клана, лежащего в основе организованной преступности.

Ключевые слова: клан, “криминальные кланы”, клановая структура, “базовый шар”.

Стаття надійшла до редколегії 05.03.2009 р.
Прийнята до друку 17.04.2009 р.